

БИБЛИОТЕКА МАНАСТИРА САВИНЕ

Први штампар код Јужних Словена монах Макарије у првој европској државној штампарији Бурђа Црнојевића записао је у поговору цетињског Псалтира 1495. г. умне и поучне мисли: "Сви који хоће могу се богато наслаживати ово књигом. Ко њу чита: био то цар или владика, или кнез или простак, сиромах или пали у безброе напасти - имаће сваку утјеху. Јер књига је ова наставник чистоте, промјена жалости, чувар дјевојаштву, приближавање Богу, учитељ животу, покретач сваком добру, а с Богом измирење и самотворење. Али читалац треба да чита са знањем и пажњом, да не би с непажње пропустио мало, а оштетио се у велико".¹⁾

Због своје педагошке вриједности Псалтир је био и остао најчитанија од свих књига Библије у богослужбеном животу Цркве и окupљао је пажњу за изучавање свих библиста. Како је задатак овога рада да прикаже фондове рукописних и штампаних књига богослужбено-теолошког садржаја у библиотеци манастира Савине са гледишта литературно-историјског коментара, у даљем излагању, особито приликом описа и тумачења садржаја поједињих књига, повремено ће се објашњавати садржина, употреба и историјски развитак поједињих књига, које су и данас од виталног значаја као посведневна или повремена лектира. Како највећу вриједност ових фондова у савинској библиотеци чине баш ове књиге, а савременим научницима њијесу доволно познате по свом пореклу и функцији, сматрамо да се добро користе у бољем упознавању ове и свих манастирских библиотека.

О библиотеци манастира Савине прилично се писало. Сва досадашња литература о њој своди се, углавном, на информацијске текстове изузев оних нових капиталних радова Димитрија Богдановића, ауторитетног научника у области српско-словенске књижности и посебно палеографског и археографског истраживања. Његов вишегодишњи труд на овом послу у савинској библиотеци донио је драгоцене резултате. Овај рад је покушај да се на основу стarih и нових сазнања о овим книжевним фондовима пође даље у проширењу литерарног и историјског видика о личностима и њиховом труду на формирању ових књига.

До прије дviјe деценије мало смо знали о постанку манастира Савине; мало из науке, а више из предања које се оснивало на

националним емоцијама и помјерало датуме у далеку прошлост. Дотлс су били познати само оскудни документовани подаци, као онај запис на петохљебини коју је пожаревачки мајстор Нешко 1625. г. израдио за манастир Савину бригом и трошком савинског јеромонаха Евгенија.²⁾ Према једном ранијем читању записа на овој петохљебини изгледа да потиче из 1599. г. и тако, ако је тачно прочитано, манастир Савина се спомиње знатно раније, то јест "да је мала савинска црква постојала и појала још у XVI веку"³⁾ Истраживања архитектуре и живописа мале цркве у комплексу манастира Савине утврдила су да она потиче из XV в. и да је њен ктитор, можда, херцег Стефан Вукчић - Косача. Тако је пронађен и запис, из турског периода владавине, да је црква живописана 1565. г. Из овог записа се сазнаје да бригу о цркви воде јеромонах Пајсије и у заједници са већим бројем људи обавио је оправке храма и скучио средства за живописање.⁴⁾ То је "нека врста колективног ктиторства, облик даривања који је карактеристичан у обновљеној Пећкој патријаршији"⁵⁾ кад су сис српске области у ропству и ктиторство владара преузимају свештена лица и народ. Нову свјетлост баца на прошлост манастира Савине проучавање Херцегновског дефтера Олге Зиројевић, на основу кога је утврдила да је "године 1519. у тимар једног новског спахије улазило и имање манастира Савине (400 акчи). Иста сума уписана је и 1585. године; манастир овога пута држе два хришћанина, један од њих је поп" (Херцегнов. дефтер бр. 484)⁶⁾

Овај кратки осврт на постанак и прошлост Манастира Савине треба да послужи за постављање хипотезе о почецима манастирске библиотеке, за коју вјерујемо да је постојала и током кризног времена исстале. На то нас упућују иске чинионице из живота херцега Стефана и његових пријатеља и сарадника, које ћемо ниже навести. Проучавања проф. Војислава Ђурића о постанку мале Богородичине цркве у Савини и њених фресака драгоцен су допринос историји манастира и њених културних тековина. Први и најстарији слој фресака у овој црквици, према његово истраживању, втреба да буде негде око 1455. године.⁷⁾ У вријеме када је херцег Стефан био у пуној своје моћи и у Херцег-Новоме и имао дипломатске и привредне контакте са Котором и Дубровником. Познато је да је био врло богат. У неким документима назива се власни војвода Стефан од св. Саве. Сналажљив и упоран у мутним играма тадашње политике са сусједима успио је, да и поред промјењивих војних ситуација, одржи власт и прошири границе своје државе. Тако је држао Конавле, јужне пределе Зете воногошт, Пљевља, Дурмитор, Пријепоље и манастир Милешевог.⁸⁾ У Новоме је имао луку и бродове и индустрију сукна. Тако је вријеме Стефана Вукчића жупа Драчевица, као и остала Бока уз море, нарочито истицала у трговини, привреди и поморству". Успио је да низом повластица доведе "у свој град велики број становништва са разних страна, а особито из наших источних страна".⁹⁾ У доба своје прилично дуге владавине (1435-1466. г.) унапредио је како своју владарску моћ тако и привреду државе.

Не знамо колико је урадио у области културе. Његова сарадња са миљешевским епископима индиректно на то упућује. Пред смрт је позвао тадашњег миљешевског митрополита да му напише тестамент. То свједочи да је у личности митрополита Данила имао једног од најближих сарадника. Познато је да су "Косаче наставиле с његовањем култа св. Саве и с везивањем за манастир Милешеву".¹⁰⁾ Претпостављамо да је херцега Стефана савјетовао његов пријатељ митрополит Давид, или неко од православних великодостојника тога времена, да измири богумилс са православнима, што се показало приликом писања његовог тестамента у Новоме да су уз митрополита Давида потписници опоруке гост Радин, богумил и Прибисав Вукотић, римокатолик који су, несумњиво, такође били дворски људи.¹¹⁾ и да подигне на малој удаљености двије своје задужбине: поменути храм у данашњој Савини и цркву св. Сергија и Вакха у Подима изнад Херцег-Новога.¹²⁾ На основу свега овога може се закључити да је херцегова задужбина, црквица Успења Богородице, макар да је била у функцији дворске цркве или манастира, у што више вјерујемо, имала и приручну библиотеку, састављену од најпотребнијих књига. Како су у то доба радили црквени скрипторији на острвима Скадарског језера, а Херцег једно вријеме управљао јужним крајевима тадашње Зете, ове књиге могле су отуда најлакше да се донесу у овај храм или из Милешева као резиденције тадашњих митрополита.

1. Литература о манастирској библиотеци

Још 1826. г. објавио је Вук Каракић у своме забавнику "Даниша" истраживачки рад "Почетак описанија српских манастира" у којем је дао извјестан редослед којим треба да се проучавају ове наше задужбине и њихово културно наслеђе. Тамо Каракић онако пише: "Ја сам одавно зажелио да се сви наши манастири опишу тројако: 1) ће је који и на каку мјесту; 2) ко га је зидао и шта се о њему зна или приповиједа; 3) шта има у њему од старијих књига или други неки натписи и потписи, који би макар најманаје могли засвијетлити у тамом покривенију историји народа нашега. Памстноме и управо ученом човеку не треба доказивати како би таково описаније ови драгоценни остатака наше старине и једини чувара и стубова нашега закона и досадашњега књижевства било важно и полезно не само за нас Србље него и за остале све народе..."¹³⁾ Оно што је још тада Каракић урадио у своме изучавању девет манастира у Србији може и данас послужити као примјер како се проучавају наше задужбине са гледишта науке и предања. Посебно нас овде интересује како је он биљежио све записи до којих је дошао прелиставајући старе манастирске рукописне и штампане књиге и дешифрујући често тешко читљиве текстове. Овај његов аматерски рад чини нам се као да је

послужио за углед и првим проучавањима савинских књига, који су такође писали попучарно. Њихове радове налазимо у в Српско-дalmatinском магазину. Први је написао анонимни аутор и приказује само дviјe рукописне књиге и то Савинску крмчију коју назива в Законик и Стихологију написану у Милешеви.¹⁴⁾

Послије скоро три деценије појавио се чланак ученог дубровачког пароха, протојреја Георгија (Борђа) Николајевића о Хронографу званом Тројадик у којем даје за оно вријеме занимљив опис текста, запис скриптора и цитира важније датуме из листописа.¹⁵⁾

Трећи рад у овом часопису објавио је некадашњи сабрат и настојатељ манастира Савине, иначе познати црквени писац, Гедеон Јуришић и приказује само седам савинских рукописних књига.¹⁶⁾

У међувремену прије публиковања ова два рада, штампао је архимандрит Герасим Петрановић, познати епископ бококоторски и дубровачки, у овом Магазину за 1852-53. г. чланак о манастиру Савини, у којем није приказао ниједну књигу из савинске библиотеке. У фусноти испод Јуришићевог рада Петрановић је, као тадашњи уредник Магазина, то овако објаснио: "Када сам у Магазину за 1852. г. описао манастир Савину нијесам ове књиге побиљежити могао, јер онда мучно је ко до манастирских књига могао доћи".¹⁷⁾

Проћи ће опет дуги временски период до појаве нових радова о савинској библиотеци.

У школском изјесштају Задарске богословије за 1883/84. г. познати црквени историчар и правник, далматински епископ Никодим Милаш, описао је Савинску крмчију.¹⁸⁾ То је први стручни рад о једној рукописној книзи из ове библиотеке и остваје усамљен за скоро један вијек све до појаве студија о овом рукописном фонду пок. Димитрија Богдановића.

Десест година доцније опет један црквени историчар и правник бави се проучавањем библиотечких фондова рукописних и штампаних књига у Савини. То је нишки епископ Никанор Ружичић, који није успио да обради све примјерке књига.¹⁹⁾ И њему се десило нешто слично као и Петрановићу, па је записао: "Ми нисмо описали ове државности зато што нам калуђери реконше да их је до сада њих 7 - 8 прегледало и описивало и међу њима г.г. Миклошић, Качановски и Јиричек. Стога смо се ми уздржали од описа, само их пабрајамо".²⁰⁾

Значајан догађај у појави манастирских монографија десио се штампањем књиге "Манастир Савина у Боки Которској" из пера великог ентузијасте и трудољубивог проучаваоца и истраживача бокељских црквених старина, Младена Црногорчевића. Све доскора до публиковања студије Дејана Медаковића о манастиру Савини Црногорчевићева књига је била једини приручник и полазиште у даља научна истраживања. Она је и послије Медаковићеве књиге у много чему остала актуелна и непревазиђена. Црногорчевић је први дао

потпунији и детаљнији опис штампаних и рукописних књига од свих дотадашњих. Из његовог описа поједињих књига и исписа њихових записа сазнајемо више драгоценних детаља. 21)

Локални историчар Томо К. Поповић у својој монографији "Херцег-Нови - историјске биљешке" само узгред спомиње ову библиотеку и истиче да "манастирска библиотека заслужује спомсна ради ријетких књига, старија и рукописа што се у њој чувају". 22)

Бокељски етнограф и историчар протојереј Саво Накићновић у дјелу "Бока, антропогеографска студија" само поименично биљежи поједине рукописне књиге. 23) Значајан је његов истраживачки рад о србужама у Боки Которској у коме је дао краће коментаре на поједине савинске рукописне књиге. 24) Овдје треба споменути и његово проучавање бокељских читуља које се у савинској библиотеци чувају. 25)

У споменици манастира Савине штампан је списак важнијих рукописних и штампаних књига и то непотпун, без икаквих објашњења. 26)

Ове фондове тек 1949. г. стручно је прегледао и описао Ђорђе С. Радојичић и то је први научни рад о савинској библиотеци. 27)

Скупљајући грађу дуго година за своје дјело "Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа" проф. Владимир Петковић у кратко спомиње неке књиге. 28)

У једном публицистичком чланку Петар Шеровић набраја савинске књиге према списку који је штампан у поменутој манастирској Споменици. 29)

Нико С. Мартиновић је проучавао књижевне фондове у Црној Гори и доста простора у једијој својој студији посветио манастирским библиотекама. Један кратак одјељак садржи описе поједињих књига из Савине и помиње само Крмчију и Љествицу грбалајског протопопа Стефана Влатковића. Писац напомиње да се овдје налазе и прва издања знаменитих француских рационалиста из XVIII вијека. У закључку Мартиновић упоређује Савинску библиотеку са библиотеком црногорских митрополита Петра I и Петра II Петровића и сматра да су ви једна и друга библиотека скоро истовјетне по примјерцима књига руских издања, издања наших рационалиста с краја XVIII вијека као и издања претеча и духовних вођа прве француске револуције". 30)

Највећу заслугу у проучавању савинских рукописних књига има Димитрије Богдановић, који је својом научном акрибијом и одличним познавањем нашег средњовјековног књижевног и књижарског стваралаштва, писаца и скриптора, језика и писма ових списка, урадио три студије од којих су дviјe још у рукопису. 31) Његов истраживачки труд донио је нова сазнања о савинском рукописном фонду и чини драгоценни прилог нашој савременој археографској науци. Приликом даљег

излагања о овим књигама служићемо се резултатима овог његовог рада, што ћемо у фуснотама и наглашавати. Резултате овога Богдановићевог проучавања понегдје ћемо допуњавати извјесним историјским литературним допунама, што смо у почетку истакли, ради нових сазнања о вредностима савинске библиотеке.

У своме раду "Библиотеке православних манастира у Боки Которској и Паштровићима" потписани је посветио дosta простора библиотеци манастира Савине и са особитом пажњом настојао да опише значајније рукописне и штампане књиге. Том приликом користио је поменуту литературу, а једним дијелом излагање допуњавао својим запажањима. 32)

2. Оснивачи и дародавци

Градња мале Богородичине цркве у Савини стручним проучавањем одређена је половином XV вијека, и односи се на херцега Стефана Вукчића Косачу, па доводи до претпоставке да је та црква служила потребама херцеговог двора или у функцији манастира, односно парохије цркве, имала неку макар за оно доба и најпотребнију библиотеку. Рукописне књиге су биле ријетке и скуне, па су се са особитом пажњом чувале. Херцег Стефан је био богат и могао је и да наручује њихово преписивање. Везе са Милешевом, а посредништвом ове задужбине можда и са Хиландаром, то су му омогућавале. Посебно овдје треба истаћи његову везу са Зетом, особито откако се оженио ћерком рано преминулог зетског господара Балше III. Познато је да је његова мајка кнегиња Јелена, ћерка кнеза Лазара, а удова Ђурђа Страцимировића Балшића (+1386) била врло просвештена и учена жена, имала око себе учесне духовнике из Византије и бавила се књигом. Зна се да је и сама писала и имала пјеснички таленат. Њен духовник игуман Никон Јерусалимац, настојатељ манастира Врањине, бавио се књижевним радом, од кога су остала два значајна списка, сд којих се један чува међу рукописним књигама манастира Савине. Била је врло имућна и давала новац на чување и приплод код которског привредника Луке Паутинова. По своме канцелару Добреку Маринићу послала је на двије године пред смрт которском златару Андрији Изату у мају 1441. г. одређену количину сребра да од њега враправи за донесену књигу корице са ликом Спаситеља према слици на другој књизи која му је показана као модел" што је и урадио до почетка јула исте године. 33) Зна се да је кнегиња Јелена често боравила на двору херцега Стефана у Новоме код своје унуке Јелене, која није баш била срећна у браку. Нешто доцније саградила је свој замак у коме је проводила, због повољне климе, већи дио године. 34) Свакако да је дјеловала на свога зета да набавља књиге, а вјесрватно је била и донатор његове задужбине. Ово би могло да буде хипотеза о постојању неке прве малене

савинске библиотеске, од које се до данас није могло ништа сачувати. Можда је и јеромонах Пајсије, обновитељ архитектуре и живописа у овом храму, набављао неке књиге уколико је могао да купи оне најпотребније за богослужење. У Пајсијево вријеме већ је афирмисана велико штампарија Божидара и Виђениција Вуковића у Венецији и постоје повјереници у Дубровнику и Котору који отуда Вуковићеве књиге набављају и достављају, не само по Приморју, него и по унутрашњости.³⁵⁾ Када савински калуђер Евгеније скупља новац и поручује чак у Пожаревац да му мајстор Нешко изради онако дивно умјестничко дјело обликовано у петохљебници, сигурно да се бринуо и о набавци књига. Нажалост, ни од његовог труда ништа није остало осим усамљене петохљебнице, узорног свједока великих прегнућа савинског монаха и живота, макар и врло скромног, у манастиру Савини у доба турске окупације.

Да ли је прескинут континуитет манастирског опстанка од 1652. до долaska тврдошких калуђера са митрополитом Саватијем? То је кратак размак, али довољан да се запусти ова задужбина, ако није у њој било монаха. Не можемо пратити ово вријеме и догађаје у њему, јер немамо података.

Доласком поменутих калуђера у Савину и транслацијом књига из библиотеке манастира Тврдоша у Савину наступа нови период живота књиге у овој задужбини. Они су се старали да, поред пренесеног книжног фонда и ризнице из Тврдоша, и даље набављају књиге и ствари за своју нову обителј.

Према сачуваним архивским подацима, које су забиљежиле млетачке политичке власти, у Савини је 1758. г. било укупно двадесет монаха и монашких приправника. А према попису из 1785. г., поред осталих лица, налазе се осам превитара (свеснитеника) и један Ђакон.³⁶⁾ То је период интензивног рада на обнови читавог савинског комплекса, а посебно градњи Велике цркве, за коју се тада највише бринуло и жртвовало. А жртве тога великог подухвата били су савински калуђери од којих су двојица и живот оставили у туђини, скупљајући средства за свој нови храм. То су архимандрит Данило Рајовић и јеромонах Симеон Марковић - Драгуличић, познати и као библиофили и донатори савинске библиотеке.³⁷⁾

Међу првим донаторима спомиње се Сава Владиславић, дипломата у служби руског цара Петра I, који је био особито дарежљив према бокељским манастирима. Гестаментом из 1738. г. одређује да се пошаљу "два сандука словенских прквених књига годишњег круга, које су биле још прошле године припремљене за оданиљање у Српску земљу ради милостије, и то поименично један сандук у Требињски манастир при Кастелновом" а други у манастир Житомслић.³⁸⁾ Под књигама и годишњег круга овде се подразумијевају дванаест мјесечних мисаја, октоици, триоди, јеванђеље и апостол, као и псалтир и часловија. Ово су

књиге које се у богослужбеној пракси у току године стално употребљавају.

Поменути јеромонах Симеон Марковић показао је изванредно пожртвовање боравећи у Русији дванаест година на скупљању новца за градњу Велике цркве, као и набавци одежда, ствари и књига. У рукописној књизи Синодик биљежио је имена свих дародаваца. При повратку разболио се, осјећајући да му се ближи крај, задржао се у румунском манастиру Св. Димитрија код Букурешта и написао опоруку звану "Духовница". Ту је умро и сахранен 1773. г. У њој је забиљежено што је све сакупио за тако дugo вријеме и то не само за Савину него и за друге манастире и парохијске цркве у Боки Которској. Одавде се сазнаје да је осим означене суме новца, оставио седам сандука сједжа, сасуда и књига.³⁹⁾ У јесен исте године братство манастира Савине одредило је свога сабрата јеромонаха Инокентија Дабовића, као врло повјерљивог и интелигентног, да пође и преузме ову оставштину, која се тада налазила код Симеоновог пријатеља петроварадинског трговца Јована Чичелића, који је тада боравио у Букурешту. Калуђеру Инокентију Топаљска општина је дала овлаштење да за потребе манастира Савине преузме поменуте сандуке и новац. У овлаштењу се истиче да је "опште познат као честит и побожан калуђер"⁴⁰⁾ Извршиоци Симеоновог тестамента су се на Симеоновој опоруци потписали. Поред настојатеља поменутог манастира архимандрита Филарета, су кнез Антоније Стратимировић, мајор Иван Петровић-Требињац и поменути трговац Чичелић, коме препоруча да ове сандуке понесе до Петроварадина. Литерарни споменик о његовом пожртвовању сачуван је у рукописној књизи Синодик у коју је биљежио имена свих приложника за свој манастир. О овој књизи детаљан опис је изложен у поглављу о библиотечким фондовима рукописа. Још 1746. г. јеромонах Симеон је платио повезивање савинског Љетописа, рукописне књиге из 17. в. У запису се истиче: вОва књига звана Хронограф светоуспенског манастира Савине обновљена је настојањем и новцем јеромонаха Симсона Савинца Марковића названога Драголичића у Задру 20. век. 1746г.⁴¹⁾

Запажени дародавац је и архимандрит Леонтије Аврамовић, веома угледна црквена личност у XVIII в. Родом је био из Требесина из породице која је дала овом крају више заслужних свештених лица. Замонашио се у Савини и рукоположио га је митрополит Саватије Љубибратић. Бокељи су га хтјели за свога епископа, а такође и православни Далматинци. Овај избор омелје су млетачке класти, јер је два пута ишао у Русију и тамо добио чин ахимандрита. Отуда је доносио за Савину поклоне у новцу и утварама. Томо К. Поповић писао је о њему оширно у свом необјављеном раду "Угледни и заслужни Бокељи: 43) Његов рођак савински јерјакон Стефан израдио је 1758. г. рукописну читуљу манастирског братства. 43) Архим. Леонтије умро је и сахранен у Савини 1742. г. У току својих путовања по Русији неке књиге купио је

од свог новца и завјештао савинској библиотеци. Тако се спомињао да је купио збирку поука св. Григорије Назијензина и на ијој записао: "1729. 18. јула Ову Богом спасоносну књигу звану Григорије Назијанзин купих за цекин и по у царском граду Москви ја смирени Леонтије Аврамовић, архимандрит требињски, ради душевне користи оних који је буду приљежно читали, које молим и прсклињем да би рекли: Бог да му душу прости".⁴⁴⁾

Вјероватно да је још са првог путовања даривао двије књиге и та Поуке св. Јована Златоуста и Баронијеве црквене аналс. О томе су се сачували слједећи записи: "Ову књигу звану Маргарит купих за два цекина у царском великом граду Москви 1722. мјесеца јулија 18. дан ја смијерни Леонтије Аврамовић, архимандрит требињски ради душевне користи читалаца и молим свакога ко би је прочитао да каже: Бог да му душу прости". Ова књига штампана је у Москви 1698. г.

А исте године и мјесеца купио је "чувену руску прераду Баронијевих црквених анала, која је 1719. г. штампана у Москви у два тома, књигу која је постала "омиљена лектира у нашим манастирима у XVII в., утичући и на српску барокну иконографију". На овој књизи пише: в1722. јула 18. Ову Богом спасоносну књигу звану Барони или Историја купих за два цекина у царском великом граду Москви ја смијерни Леонтије Аврамовић, архимандрит требињски ради душевне користи оних који пажљиво читају и молим их да би рекли: Бог да му душу прости".⁴⁵⁾

Поред ових налазимо још неке књиге са записима архимандрита Леонтија. То су Октоих на коме је дародавац забиљежио да га је донио из Москве 1729. г. ради вдуховне користи будућих покољењаг. Те исте године потписао се и на примјерку Триода - фарисејвца, богослужбене књиге која се употребљава у току велиог поста. Ову књигу добио је на дар од Синода Руске цркве.⁴⁶⁾

Половином прошлог вијека некадашњи калуђер - сабрат манастира Савине, протосинђел Кирило Цвјетковић, родом из Башића, заточен у манастиру Бездину у Румунији, пресудом бечке владе због борбе против уније у Далмацији и Боки Которској, послao је неколико књига овој библиотеци. У писму своме братаницу Николи Цвјетковићу, пароху у Башићима, пише 27. марта 1857. г. да му шаље сандук са књигама: "Шињем ти 60 комада књига од којих ти овдје прилажем назначеније и које су завијене у једном воштаном стародревном платну и онако завијене и свезане са шлагом ставио сам их у једној кашети у којој још неколио књига има, које ја за признателност мога пострига у наш манастир Савину шаљем, где ћеш ти ове теби намијењене књиге примити". Из приложенога списка се види које је све књиге послao братанцу, али нијесу назначене књиге упућене на дар савинској библиотеци.⁴⁷⁾

Епископ Герасим Петрановић је цијенио улогу Савине, стално бринуо о унапређењу манастира и одредио га за своју лјетну

резиденцију. Одличан проповиједник и писац низа историјских студија, човјек високог образовања, посебно се бринуо за манастирску библиотеку. Од појединих власника успио је да откупи и манастиру приложи четири значајне рукописне књиге, писане у XVII в. То су: Јерусалимски типик, Ирмологија, Зборник и Љествица.⁴⁸⁾

Поред ових личности сигурно да се на савинским књигама налазе записи и других дародаваца.

Понекад су одавде у друге манастире или цркве слати примјерци књига на поклон. Тако је архимандрит Данило Јоазо-Рајовић са братством даровао Часловац, московско издање из 1642. г., свештенику Василију Злоковићу у Бијелој, а цркви св. Спиридона у Трсту московско Јеванђеље из 1687. г. И на овај начин савински монаси су "стицали пријатеље" и помагаче у скупљању средстава за градњу импозантног задужбине.⁴⁹⁾ Библиотеци манастира Бање код Рисна архимандрит Данило с братством поклања 1. јануара 1776. г. Нови Запјет с упоредним мјестима, штампано у Москви 1765. г. с напоменом да се "даде у руке господина оца игумана Мојсија Калуђеровића".⁵⁰⁾

Мисли се да су и збјегли калуђери из Милешеве, послије пљачке и пустошења своје обitelji, овдје се склањали и донијели неколико књига током XVIII в.⁵¹⁾

3. Фондови савинске библиотеке

Већина манастирских библиотека, поред богослужбене и теолошке, популарне и научне литературе, посједује и готово сва важнија дјесла из области разних друштвених наука, а добрым дијелом и важнија издања из домаће и стране белетристике. Од друштвених наука у првом реду су заступљена дјела античких, средњовјековних и савремених философа, социолога и педагога. Такође су добро заступљене: етнографија, историја и географија, особито у бројним часописима, домаћим и страним. Током времена, развитком друштвених и егзактних наука, у манастирске библиотеке стижу и савремена научна дјела тако да се ове библиотеке сврставају у ред научних книжних фондова. Временом оне постају дио живог културног организма нашег народа тако да у њиховој литературној имовини можемо да нађемо највјернија објашњења за многе културне, посебно литературне, покрете. Те библиотеке су нам сачувале од пропасти готово све готово сву домаћу штампарску литерарну продукцију на народном, као и на страним језицима. Како се у свакој од њих, више или мање, чува и рукописних дјела, то их с пуним правом ваља убројити међу најзначајније и најзаслужније чуваре културно-литерарних добара нашег народа.⁵²⁾ У новије вријеме постоји богата библиографија радова о манастирским и епископским библиотескама.⁵³⁾ Библиофилска настојања наших епископа и калуђера у очувању рукописних и штампаних књига и данас

се уочава, особито при изучавању њихове опреме (повези, окови, украси, копче и др.). Према испитиванима Загорке Јанц "Бројност сачуваних повеза, висок ниво њихове занатске израде и извесне естетске предности показују да их треба ставити у ред са осталим гранама... Књига је било у свим манастирима и њихово повезивање и преповезивање није било искључиво везано за преписивачке радионице. Рађени у манастирима кожни повези су сматрани иском прстом домаће радиности. Према подацима који дају записи на књигама, може се претпоставити да је било мајстора обучених за повезивање књига, али стоји и чињеница да је врло велики број калуђера, свештеника и црквених велиодостојника знао овај посао... Поред дијака, монаха и архимандрита, налазимо имена попова, митрополита и архиепископа српских".⁵⁴⁾

У кодиколошком проучавању савинских рукописник књига пок. Димитрије Богдановић је доста урадио и дао стручни увид у стање и опрему поједињих књига.

Први помен о савинској библиотеци уочи пожара 1807. г. налазимо у поменутим мемоарима протосинђела Кирила Цвјетковића, који је тада био манастирски ђак. Он је био очевидац пожара и учествовао у гашењу. Он то овако описује: "На 21. октобра у недјељу обноћ упали се, и то озгор с крова (изнад келија) и ово запаљсније сумњало се да је учињено или од житеља дубровачког предјела или од самије Француза, будући били су 3 официра у манастиру и ту вече нису дошли спавати. А кад огањ узе мах, њихове слуге пред цркву су били и у град отишли без да што помогну или на помоћ кога из града доведу. Она част манастира, где су разне ствари стојале, под истим покровом било је наслагано много дасака, које су биле спремљене за столове, све то изгоре и у пепео се претвори; многа златоткане одјејанија црковиз, крсти оковани, књиге од велике важности, такође много сребрни канџила... и какав је снажан вјетар ону ноћ од сјевера дувао да околни народ није прискочио, сав би манастир изгорио."⁵⁵⁾ Из овог описа дознајемо о великој штети од пожара у коме су, поред осталих драгоцености, и књиге од "велике важности" нестале.

Други бољи опис даје епископ Никанор Ружичић у чланку о манастиру Савини у коме је дјелимично приказао рукописне и штампане књиге. Поред осталог пише: "Колико смо год до данас посјестили манастира, нисмо видјели не веће ни лепше уређене книжнице, сем што је у Гргетегу већа. У библиотеци манастира Савине има разних књига, преко хиљаду. Но главно је што се у њој налазе најстарије и врло ретке штампане књиге. У њој ћете наћи све списе светих Отаца и многе књиге богословскога садржаја првих година руске штампе. Има их на разним језицима: српском, руском, грчком, исмаћком, латинским, италијанском. Има много и нових историјско-богословских књига нарочито часописа. Све су нумерисане и сложене по величини формата лепо у ормаре, па их милина гледати..."

Ружичић наглашава да манастир "има врло богату и по најновијој системи уређену библиотеку, коју красе не само печатане старе и нове књиге на разним језицима, него и неколико србуља од најстаријега доба... Манастир Савина је врло богат црквено-богослужбеним књигама стародревним рукописима. И једне и друге су врло лепо уређене и чувају се: скupoценије у ризници манастирској, а остале су у библиотеци... Побројали смо и рукописе, али их нисмо описивали, јер нам калуђери рекоше да је то више пута стручњацима учињено. Не знамо само јесу ли описи на јавност избили. Ако још нису, сигурно скоро ће се јавити."⁵⁶⁾

Из Црногорчевићевог описа библиотеке сазнаје се да је вsmјештена у крајњој соби до епископске дворане у западном крилу манастирском.

Горње је одјељење потпуно запремљено лијепо поређаним књигама, док је доње одјељење у коме се хране рђеће књиге, србуље и листине, затворено дрвеним вратаницима. У библиотеци имају уз књиге и важни ликови и друге ствари. Уређена је и књиге јој редом побиљежене у нарочити списак 1893. г. ... Изнутра, повише улазних врата, записане су мудре ријечи:

"Добро је поштовати књиге. Оне су сличне морској дубини из које они који роне износе драгоценни бисер"(Стара руска пословица)

"Што користе књиге скrivene у ковчегу или соби".

(Л. Мушички)

Библиотека има преко осам стотина побројаних књига. На гласу је како по обилности тако и по ријеткости књига и рукописа... Међу свјетским писцима заступљена су дјела Волтра, Русса, Монтескјеа, Бурхарда, Корнеја, Гросета, Ариоста и других... Врло су важни записи који су или резани у сребро и злато или су биљежени пером које куда... Чисто жалимо што нам прилике не допуштају да донесемо литографске снимке појединих украса, минијатура и палеографских појединости на разних књига, србуља и листина".⁵⁷⁾

A) Рукописне књиге

Као што смо већ нагласили у опису овог фозда користићемо дјелимично поменуте радове палеографско-кодиколошког истраживања Д. Богдановића, који су неопходни сваком осврту на ове књиге. Наводићемо само нешто од резултата његових проучавања, који су потребни за постављање поједине књиге у оквире историјско-литерарних сазнања о њеном пореклу и функцији. Записе са ових књига, што их је својевремено објавио Љ. Стојановић у наведеној збирци, з исписивао их од првих истраживача, и публикованих у "Српско-далматинском магазину" и "Шематизму православне епархије

бококоторско-дубровачке" саопштавамо у савременом српском преводу ради бољег упознавања читалаца са односним текстовима. Овим жељимо да дамо бољи увид у културну вриједност књига уз употребу литературе која нам је била доступна.

У овом раду упоређивали смо Богдановићеве написе штампане и остале у рукопису. Нисмо изоставили ни осврте на оно што су писали први аутори као анонимни писац, затим Ђ. Николајевић и Ѓесон Јуришић у поменутом Магазину као и запажања М. Црногорчевића и Г. Петрановића. Код сваког од њих налазе се појединости које употпуњавају сазнање о овом фонду.

У "Инвентару рукописа манастира Савинег" Богдановић је урадио класификацију ових рукописних књига према садржају. Како су ове књиге дошлијете из манастира Тврдоша крајем XVII в. а тамо приспеле са разник страна, а неке и у њему писане, спомињу се у неким записима на њима појединачни херцеговачки митрополити о којима се мало зна у црквеној историји тога подручја. Настојаћемо да дамо и ту нека објашњења са којима располажемо.

Слиједимо редосљед описаних рукописа књига према Ивентару Д. Богдановића и то:

1. Четверојеванђеље, трећа четвртина XIV в. Из истог доба је и кожна повез.
2. Четверојеванђеље, потиче око 1375. г. Кожни повез је из новијег доба.
3. Поред обрађена два Октоха из XV и XVI в. задржаћемо се у опису Октоха из 1509. повезаног у кожи у XVI у кожи је у XVI в. Љ. Стојановић је публиковао у својој збирци опширан запис из овог Октоха, који овде дјелимично наводимо у савременом преводу:

"Довде писа Марко Требињац... Ради грехова наших стиже нас измаилска жељсзна пали ца, која испоштедно руши правила право славне вјере и свете цркве ... у то вријеме ... списка се ова књига звана Октох. Писа смјерни мсју монасима свештеномонах Марко" У даљем тексту пише да је ово урадио по жељи епископа Висариона у Требињском манастиру.

У доњем дијелу записа текст: "Одавде поче писати Марко Пивац и исписах сви два гласа 7 и 8". 58)с

Према истраживањима црквеног историчара Ђока Сљепчевића, поменути Висарион "био је херцеговачки митрополит и резидирао је у манастиру Тврдошу. Постављен је на ову дужност 1591. г. Управљао је западним дијелом Херцеговине која је у то вријеме чинила посебну спархију. Сачувао се његов печат." Један је од угледних учесника покрета на ослобођење од Турака који је проводио патријарх Јован и који се у овом запису спомиње као архиепископ. Водио је преписку са појединим западним војсковођама о организовању устанка. 59)

4. Архијерејски службеник с краја XVI в. Кожни повез је из XVII в. Погрешно се назива код већине пописивача ових књига "Хертунија" што је погрешно читање наслова који гласе "Хиртонија". У овој књизи,

поред литургија св., Јована Златоустог и св. Василија Великог налазе се и чинови рукоположења (хиротоније) у чин ђакона и свештеника. Постоји више записа, а у појединачним од њих, ова књига је била својина "владике захумског Симеона". Ово је други хришћовачки односно требињски митрополит са именом Симеон и први пут се помиње 1678. г. у управљао је овом спархијом до 1688. г., када је постао београдски митрополит. Овдје је остао све до 1690. г. када није пошао са патријархом Арсенијем III у Угарску него се преселио у Херцег - Нови. Ишао је у Хиландар, а изгледа, и у Јереусалим, јер га неки записи називају хацијом. Наслиједио га је у Тврдошу митрополит Саватије Љубибрatiћ. Он је наследио овај примјерак књиге, о чему постоји запис. 60)

5. Архијерејски службеник, потиче из 1675. Кожни повез је из истог доба. Рукопис је украсен, "орнаментика богата минијатурама, заставицама, иницијалима и литургијским представама". Ово је комплетан архијерејски чиновник, јер садржи све три уобичајене Литургије, чинове посвећења и рукоположења и освећење храма. 61)

6. Три примјерка Требника, сва три потичу из разних четвртина XVI в. Сви имају кожне повезе, потичу, према записима, из Требињског манастира и, углавном, с малим разликама садрже све обреде предвиђене за ову врсту богослужбене књиге. На једном од њих има запис митрополита Саватија, добро познатог из новије историје манастира Савине. Запис спомиње да је ватачаством от Пиве, а постригом манастира Требињег. 62)

7. Академистник с краја XVI в. Повезан је у сребрне корице "барокног типа". То је збирка похвалних пјесама званих академисти у славу Исуса Христа, Богородице и светитеља. Читају се одређених празника у њихову част.

8. Каоник из 1635. г. То је молитвеник који поред дневних молитава, садржи и посебне врсте црквених пјесама за сваки дан у седмици.

9. Ирмологија потиче из посљедње четвртине XVII в. Има 103 листа у кожном повезу. Садржи ирмосе и стихове, изабране псалме и антифоне. Ирмологија је врста богослужбене књиге која садржи специфичне црквене пјесме зване ирмоси од којих се састављају веће ћелине зване каони и посвећени су разним празницима. У ирмологији "осим ирмоса имамо и других разних додатака, а то су разне песме које се појају на свакодневном богослужењу. Ирмологија је намјењена појдима да би на једно место имали ирмосе и остале песме које се често поју". 63) У овом примјерку постоји и Мали катехизис (Дидаскалија христјанска). Била је својина Тома Никићеновића из Кута. Купио је епископ Герасим Петрановић 1883. г. Оидје нас посебно интересује текст многољетствија српском патријарху у којем је садржана његова титула која спомиње све предјеле Пећке патријаршије од обнове 1557. г.

Трудољубиви Младен Црногорчевић преписао је текст овог многолјетсвија (инапијеслаг) у поменутој монографији о манастиру Савини. Доносимо га овдје према његовом препису са аутографа:

"Всесвјатјешему и блажењејшему оцу и господину и учитељу нашему архиепископу свјатије архиепископије пекске и первије Јустинијане и западнаго Поморија и Далматије и Травуније и Вретанским островам. Патријарху васем Србљем и Болгаром, оцем оцу, пастирем пастиру, архијерејем архијереју, светитељем светитељу, свјатијешему Патријарху и Господину нашему поклонику Светога Гроба Господња и неопалимјеј купиње кириу кир хаји... многаја љета... 64) Овај текст је узет вдобром дијелом из грамате патријарха Арсенија од 29. маја 1689. г. којом потврђује посједе манастиру Раваници и у којој се садрже нови елементи у Патријарховој титули... Ови елементи први пут сада улазе у званичну титулу пећкога патријарха. Интитулација у овој грамати је једна од најразгранатијих титула патријарха Арсенија III и пећких патријарата уопште. Поред тога визави архиепископа Прве Јустинијанске цркве био је елеменат у титули који је имао да истакне јачу легитимност Пећке патријаршије и да подвуче њену православну припадност. 65)

Сличну титулу патријарха Арсенија IV цитира Љ. Стојановић према једном запису. Један нејасан наслов за неупућеног читаоца је у титулaturи пomen o Вретанским острвима. Од почетка 17. в. па до друге половине, изабрани епископи за пределе пресељних Срба вод Сењеког приморја па до Ђура и Коморанаг рукополагани су у Пећи и носили титулу врстанијских дијецезана и имали сједиште у манастиру Марчи. Тако су и пећки патријарси, у исто доба, унијели у свој велики свечани наслов да су патријарси не само западних страна, као до тада, него и "Вретанских острв". 66)

10. Јерусалимски типик из 1674. г. има 153 листа. И ову књигу купио је од породице Накићеновића епископ Герасим, о чему постоји запис на корицама из 1881. г. Типик или богослужбени устав је такна књига која садржи "систематски поредак и начин свршавања црквених служби, које се тичу практичног обављања богослужења по разним књигама.. Осим ове главне садржине, у њему су и правила о храни хришћана уопште, а нарочито монаха, правила о посту, као и правила црквеног поретка и понашања у цркви, за трпезом и уопште у манастиру. 67) Први трипик написао је палестински монах св. Сава Освећени из IV. в. Касније је настало више редакција Типика.

Црногорчевић примјећује да је при дну листова црвеним мастилом забиљежено о смрти краља Милутина, Стефана Дечанског, цара Душана, Уроша V и погибији кнеза Лазара и о Стефану Лазаревићу. Према запису са овог примјерка објављеног у Шематизму Бококоторско-дубровачке епархије за 1882. г. (с. 32) Стојановић је исти пренео у своју збирку одакле дајемо превод:

"Ова сваста и души корисна књига звана Типик то јест Устав исписа се у Светој Гори Атона звана "Око непорочног, писа се у Светој Ани руком многогрених и најмањег међу монасима јеромонаха Антонија, а бригом и трошком чеснога и смјерног духовника кир Висариона јеромонаха са својом сабраћом. И послаше је у свој манастир звани Рача где се у примили свети монашки образ да служи у светој обitelji. И нас грешне спомињите Господа ради као и сву браћу". 68)

11. Крмчија савинска, из средине XVI в. има 396 листова. Из тог доба је кожни повез. Имија таблицу степена сродства. На њој је вишес записа о власништву и о земљотресу 1568. О Савинској крмчији доста се писало. Прије излагања литературе о овој књизи, наводимо компетентне оцјене о самој Крмчији као црквеном правном кодексу. Учени Никодим Милаш објашњава да је то назив за "Словенски канонички зборник", који је саставио св. Сава у Хиландару почетком XIII в. Назив потиче од кормила којим се управља бродом, па тако и овим зборником црквених и државних прописа као општим Закоником управља се Црквом као институцијом. По ријечима Д. Богдановића Крмчија је основни правни извор, неизменљив правни кодекс на коме се имало заснивати све друго право у српској држави: читав правни поредак средњовековне Србије "Богдановић наводи све примјерке преписа са свтосавског оригиналa. Послије Београдског преписа из прве четвртине XV в. долази Савинска и онда Пећка и Морачка крмчија. Богдановић напомиње да то значи да је Крмчија, поред Душановог законодавства, служила као правни извор и за време Турака у оквиру правне аутономије српског народа". 69) Савинску крмчију први је приказао јавности непознати аутор у Српско-далматинском магазину 1839. г. О њој је написао укратко "Законик ин фолио. Чисто мијејски написана. Не зна се кад и где је ова занста ријетка књига писана". Одавде доносимо и запис са Крмчије: Ова сваста и божанска књига Законик митрополита херцеговачког кир Силвестра. И даде га у манастир храму Успенија Пресвете Богородице који је у Требињу и да се нико не усуди да је одузме од овога манастира. Ако се ко дрзне да одузме овај Законик да одговара Господу Богу и Пресветој Богородици и да му је Причиста супарница на Страшном суду. Ово писах 7-ог децембра 1063. г." 70) О Савинској крмчији писао је укратко Нићифор Дучић. Упоређивао је са Морачком и закључио да су "једнаке језиком и садржином, само има где где мале разлике у правопису. Мислим да је преписана с Крмчије будимљанског епископа Теофила, као и Морачка, а ова с Крмчије св. Саве из 1252. г." 71) Стручни суд о правном садржају овог споменика и његовим карактеристикама дао је својсвремено Н. Милаш, што спомињемо у литератури.

12. Требињки хронографиз 1654. г. има 166 листова, а испред њих Богдановић је шест листова означио римским бројем. Има кожни повез веома оштећен. Писао га је требињски калуђер Исаија. Ово је Јетопис

црквених догађаја какав се практивао да пише по нашим средњовјековним манастирима и назива се још и "Тројадик" или "Цароставник". Љетописи су уствари хронике (анали) поједињих владара и читаве лозе изложење у духу византијске хронографије, у природном временском редосљеду. Поред свога главног хронолошког садржаја има додатке: "О разуму и философији" и "О митарствима". О Требињском љетопису први је писао Ђорђе Николајевић. Овако га описује: Књига је писана минејским словима прескрасно и чисто да се лако читати може. У њој има 101 глава. За онога који би писао историју црквену од велике користи ова би ми књига била". 72) По његовом препису запис доноси и Љ. Стојановић. Због опширности доносимо га у скраћеном изводу: "Ова књига Тројадик писа се у манастиру званом Требиње близу Приморја у великој цркви у храму Успења Пресвете Богородице..."

Браћо и Оци, који будете читали сву књигу и где нађете недостатак ријечи за ово вас молим да ми оправдите, јер не бијах никад у миру док ово написах тада бијах настојатељ ове обitelji. И бојим се да сам чиме увредио Бога и човјека. Зато молим и запијем: Владико мој Христе, као што си примио од удовице двије ленте и прими и ово мојом руком сложено од грешног монаха Исаије. И вас молим који прочитате ову књигу благословите труд наш да и благослов наслиједите. Почет писати 10. априла, а заврши се 5. августа од Рож. Христова 1652.г 73)

Николајевић даље наводи и наслов текста писан црвеним мастилом "Пролог - зборник од многих љетописаца од Адама и царева јудејских и римских и многих царстава сложени укратко". Писац даје наслове свих поглавља овог Љетописа, која се завршавају посљедњим о паду Цариграда 1453. г. Податак у књизи су: Посланица св. Јована Дамаскина о Философији, тумачење приче о злим виноградарима, Поуке аве Доротеја и Казавања о митарствима. Ову књигу дао је у Задру да се повеже о свом трошку познати савински калуђер Симеон Марковић - Драгуличић 20. децембра 1746. г. 74)

13. Шестодневник Никона Јерусалимца из 1440. г. има 292 листа и кожни повез. назив је добио по садржини првог списка у њему; то је познати егзегетски рад св. Василија Великог (IV в.) вХексамeron-Шестодневг у којем се тумачи постанак свијета према опису у првој књизи Библије. остали списи су исихастичке садржине. Исихазам је "синтеза читаве доктрине раног источног монаштва", која се доцније научно формирала у Светој Гори. Исихасте су монаси усамљеници који активно медитирају у самоћи и тиховању ("Ен исихиа"). 65) Такав је био и монах Никон, духовник и савјетник зетске кнегиње Јелене Балшић. Написа је и чувени "Горички зборник", антологију разних описа, углавном теолошке садржине. Постоји и његов запис на књизи. 76)

14. Зборник из 1428. г. има 292 листа и кожни повез. И ово је зборник исихастичких списа. Од посебног је значаја што су се само у њему сачувале посланице монаха Силуана, српског књижника из XIV в. 77)

15. Љељвица протопопа кир Стефана Влатковића из Горњег Грбља. Писана је 1688. г. Има 126 листова и кожни повез. Њен пун наслов гласи "Љељвица о врлинама и митарствима о седамсм ртних греова и о степенима сродства". Садржи низ података из астрономије и пасхалију и један дио датума из уобичајеног Јетописа. Књигу је купио хиландарски игуман Иларион и приложио у Тврдош. Има више записа као што су из 1711. г. да је својина протопопа Стефана из Грбља и о боју на Царевом Лазу 1712. г. 78)

16. Синодик манастира Савине, книга јеромонаха савинског Симеона Марковића из 1762. г. у коју је уписивао грилоге за градњу Велике цркве. Има 181 л. Текст са насловне стране доносимо као илустрацију у овом граду. О јеромонаху Симеону смо већ написали у одјељку о оснивачима и дародавцима ове библиотеке 79)

17. Читуље, збирка од 69 књижница из XVIII-XIX в. из разних бокольских породица, које су се овде доносиле у богослужбене сврхе. Из њих су се спомињали на литургијама и паастосима умрли и живи чланови породице. Поред њих спомињемо и три Поменика, врсту колективног читуља у коју су се уписивали поименично сви чланови из свих породица појединих братстава, тако да су три бокельске општине биле у Савини представљене овом врстом читуља. То су Поменици: Луштице из 1725. има 79 листона; Грбља из 1750. има 125 л. и Кртола из 1756. има 82 листа. Ове читуље пружају податке за етнографско-демографска истраживања о поријеклу наших насеља и о миграцијама. 80)

18. У овом фонду налази се и низ других рукописних књига које овде само помињемо: То су: Пет Зборника од XV до XVII з., три апокрифна Зборника, Мали катехизис каторског пароха Андрије Петровића из 1786. г. Општи лист (читуља) ман. Тврдоша из XVIII в., административне и матичне књиге. 81) Значи чајна је књига Јетопис Јована Дабовића у којем су описаны догађаји од 1751. г. на овамо, као изградња Велике цркве и црквени догађаји на почетку XIX в. 82)

Б) Штампане књиге

У првом реду су богослужбене књиге, које чине окосницу овог фонда и имају своју историјску вриједност.

Користимо раније наведену литературу о овом фонду. То су истраживања Никанора Ружичића и биљешке Младена Црногорчевића. Због ограничног простора помињемо само најважније књиге:

1. Јеванђеље, сребром оковано и позлаћено са иконама васкрсња Христовог на предњој и Лазаревог васкрсења на посљедњој страни корица у великим медаљонима. Запис на књизи гласи да је ово Јеванђеље вуковано пуковник Јован и приложио манастиру Требиње... Михаило Требињац, схимник потруди се да кажу браћа: Бог да опростиг. Запис је из 1652. г.

2. Јеванђеље великог формата (70 x 48 цм) тежине двадесет килограма. Московско издање 1684. г. Има 310 листова са орнаментиком. Купио га је у Букурешту Радивоје Србин и поклонио 1702. г.

3. Јеванђеље, сребром оковано и позлаћено, уvez у кадифу. Својина београдског митрополита Симеона из 1685. г. Спомиње се патриарх Арсеније III.

4. Два стара Јеванђеља са новим оковом, позлаћено сребр.

5. Сребрно и позлаћено Јеванђеље, ликови Христа и еванђелиста. Москва 1862. Дар Стефана Александрова Милановића.

6. Два велика Јеванђеља у кадифи са емајлираним медаљонима.

7. Пет примјерака Јеванђеља, московско издање с краја XVIII в. шести примјерак московско издање из 1668. г. 83)

С. Накићеновић у студији "Србуље у Боки... с. 435 (фуснота 24) спомиње примјерак Празничног мијеја Божидара Вуковића. То је постинкунија, Венеција 1538. Штампао је јерођакон Мојсије из Дечана. На крају поговора пише: "Као што морнари на немирној пучини желе да што прије стигну у мирну луку, тако и ови који су се трудили желе да што скорије заврше ову књигу". Овај мијеј даровао је цетињски митрополит Данило 1706. г. ман. Дуљеву. А 1784. јеромонах Стефан Дуљевац продао га је свештенику Николи Костићу из Кртола за седам талира. (Записи и натписи, II, 2164) Насљедници поменутог свештеника продали су га Каракићевом сараднику Вуку Поповићу - Ришићанину, од кога је откупио епископ Петрановић и даровао Савинској библиотеци.

Од осталих богослужбених књига набрајамо:

1. Пет примјерака Апостола, штампаних током XVII и XVII в. са орнаментиком и повезаних у кожу.
2. Псалтири из разног доба издавања у кожном повезу.
3. Шест примјерака Октоиха из XVIII в.
4. Посни и цвјетни триоди из XVIII в.
5. Мјесечни и општи мијеји из истог доба.
6. Велики и обични требници (парохијалници) из XVII, XVIII и XIX в.
7. Вишес примјерака часловца, молитвника, и ирмологије.
8. Библија и фолио у кожи.
9. Типик, зборници и службеници.
10. Крмчија, руско-словенско издање из прошлог вијека.
11. Два примјерка Библијске симфоније, штампанс у Москви 1734. На једном је сачуван запис јеромонаха Амвросија, родом из Пода.

Од књига теолошке, поучно-аскетске, садржине спомињемо:

1. Недјељне поуке Св. отаца
2. Бесједе св. отаца
3. Учење православне цркве
4. Бесједе св. Јована Златоуста (три књиге)
5. Бесједе св. Кирила Александријског

6. Бесједе св. Јефрема Сирине
7. Бесједе св. Григорија Назијанзина
8. Црквени поуке
9. Бесједе св. отаца (двије књиге)
10. Маргарит св. Ј. Златоуста (двије књиге) Маргарит значи - бисер на грчком
11. Житија светих Кијев 1705. Запис савинског архимандрита Нектарија Љубибрата од 15. јуна 1760. г. да су својина ман. Савине
12. Алфавит духовни (поуке азбучним редом)
13. Тумачење псалама
14. Камен вјерс. доктматски спис кијевског митролита Стефана Јаворског. Запис савинског архимандрита Никанора Богостића из 1790. г.
15. Театрон. С - Петербург 1720. г., врста библијске, црвене и грађанске хронике
16. Диоптра (Огледало) морално - философски спис Михаила Псела. византијског богослова из XI в. Сва ова издања су на руском језику.
17. Два буквара. Први је московско издање из 1692. из кога је Његош учио. Други је влашко издање из 1727. г. 84)

У Савинској библиотеци богато је заступљена световна литература на разним језицима. У току 1951. г. рађен је нови инвентар овог дијела библиотеке. Укупан фонд овог дијела износи преко хиљаду и двеста бројева, рачунајући и бројне домаће и стране часописе. Од најстаријих часописа на српском језику с почетка прошлог вијека спомињемо компилсте Љетописа Матице српске и Српско - далматинског магазина. Заступљени су овде готово сви црквени и световни листови и часописи који су се на нашем подручју издавали.

Према овом инвентару шематски овде приказујемо стање фонда световне литературе. Цитирамо редне бројеве према Инвентару:

1. Домаћи часописи бр. 1 - 115
2. Књиге са српско - хрватског језичког подручја. 116 - 976.
3. Руски црквени и световни часописи, 977 - 997.
4. Књиге на руском језику, 998 - 1124
5. Књиге и часописи на њемачком језику, 1125 - 1176
6. Књиге и часописи на француском језику, 1177 - 1205
7. Књиге и часописи на италијанском језику, 1205 - 1243
8. Књиге и часописи на бугарском језику, 1243 - 1256
9. Књиге и часописи на румунском језику, 1256 - 1262.

Од француских писаца заступљени су Волтер, Монтескје и Расин.

Од руских спомињемо Реторику Михаила Ломоносова из 1748. г. Од италијанских превода блаженог Августина (В. в.) и дјела Гросста и Ариоста.

Осим тога и "Житија светих за сваки дан" Венеција 1803; Ортографска енциклопедија талијанског језика, "Венеција 1824." и "Итало - илирско - латински речник Рагуза 1810."

Од домаћих писаца сачувана су прва издања Ђ. Обрадовића, П. Соларића, З. Орфелина, Г. Зелића, Ј. Рађића и В. Ракића. Ту су и сва издања дјела Никодима Милаша.

Савински монаси из покољења у покољење велику бригу и жртву поклањали су својој библиотеци. На Вуков Ријечник 1818. г. претплаћују се настојатељ архимандрит Никанор Богетић и јеромонаси Макарије Грушић и Јосиф Троповић. Међу савинским библиофилима спомиње се и јеромонах Герасим Раповац, познат по култури и духовности. 85)

Савинска библиотека претрпјела је штете у ратном и поратном времену од несавијесних корисника њених фондова. То се односи нарочито на световну, у првом реду белетристичку литературу.

1. Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, Београд 1982. књ. 1. с. 119. бр. 383.
2. Записи и натписи, 1. с. 371. бр. 1485.
3. Никанор Ружичић, Манастир Пресвете Богородице на Савини, Старијар Српског археолошког друштва, Београд 1894. с. 119.
4. Војислав Ђурић, Манастир Савина, Бока, 5/1973. Херцег - Нови, зборник радова из науке, културе и умјетности, с. 15. (слика бр. 19)
5. Дејан Медаковић, Манастир Савина, Београд 1978. Институт за историју умјетности Философског факултета, Монографије, књ. 6. с. 12.
6. Олга Зиројевић, Савина, Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године, Историјски институт, Београд 1984. с. 180. 255.
7. В. Ђурић, н. д. с. 11.
8. К. Јиречек, Историја Срба, Научна књига, Београд 1952. књ. I, с. 401.
9. Максим Злоковић, Словенска жупа Драчевица, Бока, зборник радова из науке, културе и умјетности, Херцег - Нови, 1/1969. с. 68.
10. В. Ђурић, с. 14.
11. К. Јиречек, књ. I, с. 396.
12. В. Ђурић, с. 14.
13. В. Каракић, Почетак описанија српски наманастира, Даница, забавник за годину 1826. издао Вук Стеф. Каракић, у Бечу, у штампарији Јерменскога наманастира, Дела В. Каракића, Даница, Просвјета, Београд 1969. с. 9. 14. Аноним. Опис старих књига из манастира Драговића и Савине, Српско-далматински магазин IV/1839. с. 135-136.
15. Николајевић Георгије, Тројадик манастира Савине, Срп. далм. магазин, XXVI/1867. 157 - 168.
16. Гедеон Јуришић Рукописне књиге манастира Савине, Срп. далм. магазин, XXVII/1868. 168. - 170
17. Срп. далм. магазин, XXVII/1968. с. 170.
18. Никодим Милаш, Крмчија Савинска, сепарат прештампан из Извештаја Православног богословије у Задру за 1883/84. школ. годину, печањја IV. Водицке Задар 1884. с. 8

19. Никанор Ружићић, Манастир Пресвете Богородице на Савини, Старијар Српског археолошког друштва, година XI, Београд 1894. с. 121 - 125.
20. Н. Ружичићић, н. д. с. 123.
21. Младен Црногорчевић, Манастир Савина у Б. Котарској, Београд 1901. библиотека, опис важнијих рукописних и штампаних књига, с. 29 - 44.
22. Томо К. Поповић, Херцег - Нови - Историјске биљешке, књ. I, Херцег - Нови 1924. 125.
23. Саво Накићеновић, Бока, антропогеографска студија, Београд 1913. с. 499.
24. С. Накићеновић, Србуље у Боки, Весник Српске цркве, Београд 1924. св. 9. с. 431 - 440; св. 11- 12. с. 529 - 555.
25. С. Накићеновић, Неколико читуља из манастира Савине, Гласник православне цркве у Далмацији, Задар 1910. св. II, с. 64 - 66, III, 81 - 84; IV, 97 - 100; V, 113 - 116; VI, 129 - 133; VII, 142 - 144; VIII, 160 - 164.
26. Споменица манастира Савине, уредио Јеротеј Петковић, Котор 1930. 33-35. Исте године штампао је у Загребу Бошко Стрика своју књигу „Далматински манастири“ у којој пише опширио о манастиру Савини и спомиње њену библиотеку (с. 231-233) особито Савинску крмчију окована јеванђела и неке богослужбене књиге.
27. Ђ. Сп. Радојићић, Извештај о раду на проучавању стarih српских рукописних и штампаних књига као и других старина, Историјски часопис 2, Београд 1951. с. 338-348. Овај опис савинских рукописних књига је непотпуни, јер приказује само осам примјерака из богате колекције.
28. В. Петковић, Преглед црквених споменика кроз позесницу српског народа, Српска академија наука, посебна издања, књ. СПИ, Одељење друштвених наука Нова серија, књ. 4. Београд 1950. с. 291.
29. П. Шеровић, Завичајни музеј у Херцег-Новом са архивом и Библиотеком, Музеји, 10. Београд 1957. с. 41-42. Изгледа да је Шеровић писао и списак књига у поменутој Споменици.
30. Нико С. Мартиновић, Стари књижни фонд у Црној Гори, Скрипторији и манастирске библиотеке у Црној Гори Централна Народна библиотека С. Р. Црногоре, „Бурђе Црнојевић“, Посебна издања, књ. 13. Цетиње 1989. Савинска библиотека, с. 23.
31. Димитрије Богдановић, Инвентар рукописа манастира Савине у књизи Д. Медаковића, Манастир Савина, Београд 1978. с. 89-96. У рукопису се налазе: вРукописи манастира Савине-кодиколошки елаборатија рађен у ман. Савини 1985. г. и "Опис ћирилских рукописа манастира Савине", спремљен за штампу.
32. Васо Ивошевић, Библиотека манастира Савине у раду вБиблиотеске православних манастира у Боки Которској и Паштровићима, Зборник "Скрипторији и манастирске библиотеке у Црној Гори", Цетиње 1989. с. 63-76.

33. Росто Ковијанић, Јелена Балшић, Помени црногорских племена у котарским споменицима (XIV-XVI вијек) Историјски институт С. Р. Црне Горе, књ. II, Титоград, 1974. с. 195-196.
34. Сима Ђирковић, Херцег Стјепан Вукчић - Косача Посебна издања САН, Одјељење друштвених наука, књ. 48. Београд 1964. с. 18. М. Злоковић, н. д. с. 66. Општирније о Јелени Балшић у књизи Миодрага Пурковића, Кћери кнеза Лазара, Мелбурн 1957. с. 73-101.
35. Ристо Ковијанић, Неколико података о растурању књига Б. Вуковића, Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића - Подгоричанина Радови са Научног скупа одржаног у Титограду 23-30 септембра 1983. Црногорска академија наука и умјетности, Научни скупови, књ. 13. Одјељење умјетности књ. 4. Титоград 1986. с. 174-176.
36. Према извјештају млетачких власти на територији Топаљске општине те године на дужности је тридесет пет свештених лица. Ђорђе Миловић, Подаци о популацији подручја Комунитаде топаљске, Историјски записи, Цетиње 1956. св. 1-2, с. 234-235.
37. М. Црногорчевић, Манастир Савина, с. 72.
38. Душан Синдик, Тестаменти Саве Владиславића, Историјски институт, Мешовита грађа, књ. VIII, Београд 1980. с. 158.
39. Герасим Петраковић, Извод из опоруке пок. Симеона Марковића - Драгуличића, јеромонаха манастира Савине, Шематизам православне епархије бококоторске и дубровачке за 1882. г. с. 31. Аутограф опоруке је изгубљен.
40. Томо К. Поповић, Писмо Топаљске општине калуђеру Инокентију Џабовићу. Ово овлаштење потписао је тадашњи предсједник Топаљске комунитади Марко Ожговић и иза њега четворица општинских судија (всухаг) Издано је у Топлој 16. новембра 1773. г. Шематизам... за 1881. с. 32.
41. Записи и натписи, књ. 2. с. 152. бр. 2924.
42. Томо К. Поповић, Архимандрит Леонтије Аврамовић, Шематизам епархије бококоторске и дубровачке за 1906. с. 45-47.
43. Записи и натписи, 2. 192. 3125.
44. Записи и натписи, 2. 80. 2536.
45. Медаковић, с. 27.
46. Медаковић, с. 27.
47. Аутобиографија протосинђела Кирила Цвјетковића, приредио димитрије Руварац, Срп. краљ. академија 1898. с. 249-250. Ово су мемоари савременника значајних догађаја у Боки Которској и Далмацији у првој половини прошлог вијека В. В. Ивошевић, Протосинђел Кирило Цвјетковић и његова аутобиографија, Православна мисао, Београд, И/1958. св. 2. с. 85-87.
48. Д. Богдановић, Инвентар рукописа манастира Савине, Медаковић, с. 92-94.
49. Д. Медаковић, с. 24.

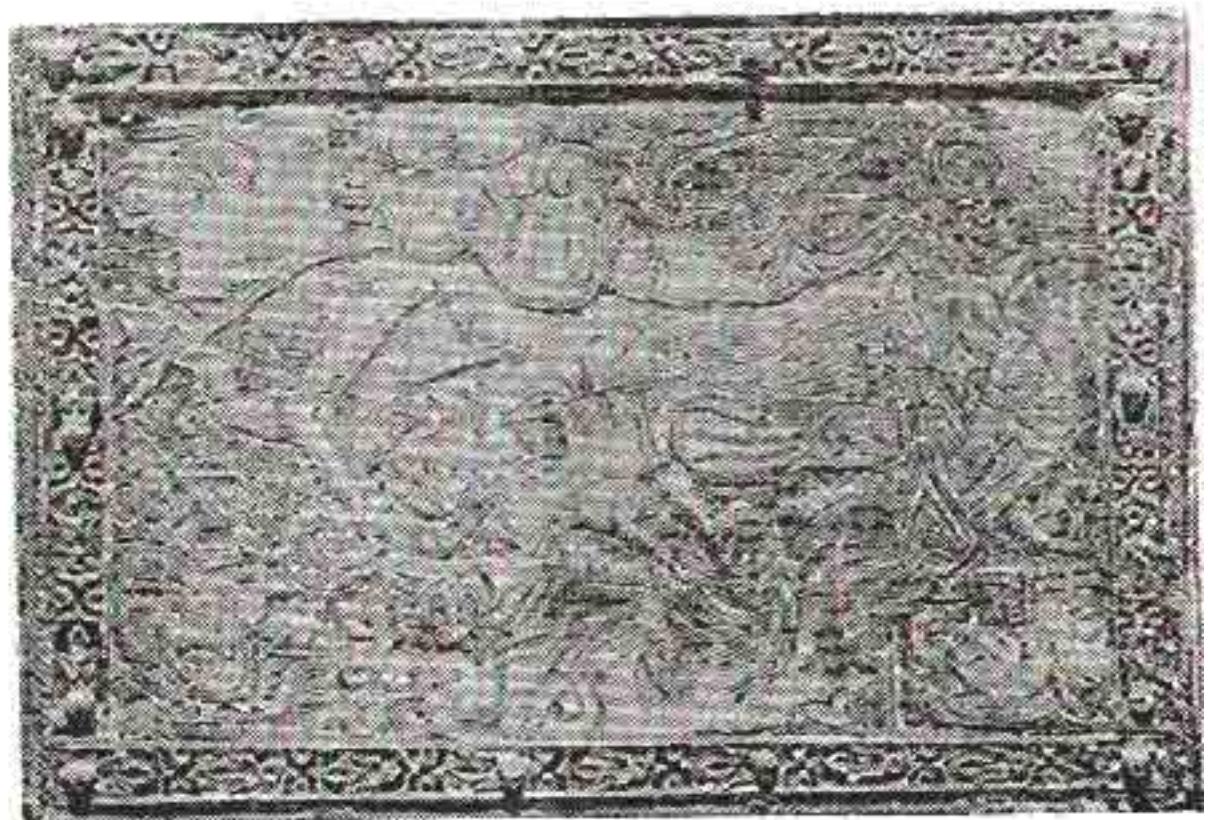
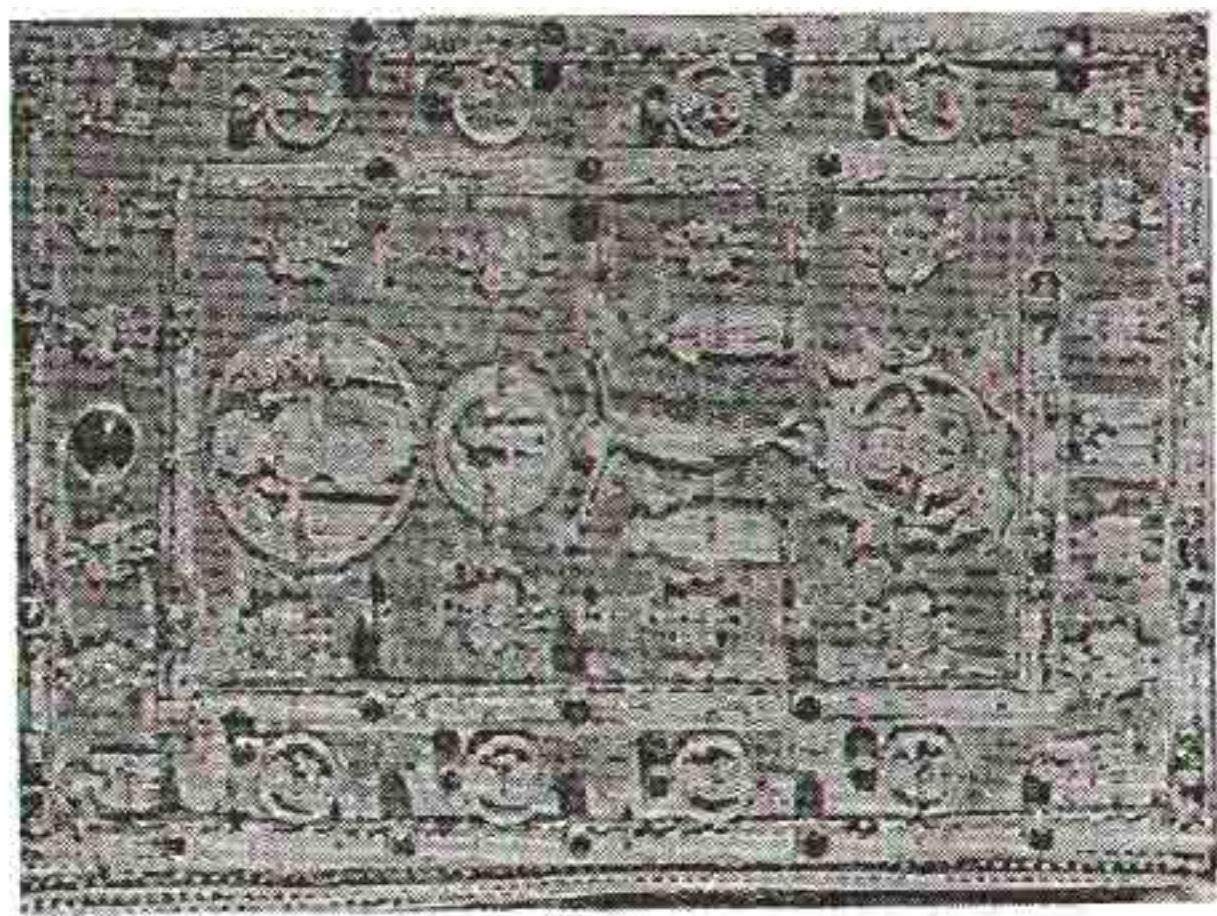
50. В. Ивошевић. Библиотеска манастира Бане. Библиотеске православних манастира у Боки Которској и Паштровићима, с. 81.
51. У том XVIII в. Милешева је плачана и рушена 1735. и 1782. г. Петковић, Преглед црквених споменика... с. 190. Медаковић (с. 28) цитира податак из студије проте Стевана Димитријевића, Снајивање моштију св. Саве, Београд 1935. с. 47. да су тако калуђери прешли виз Савиног манастира у Савин манастир тј. из Милешеве у Савину.
52. Ф. Фаицев, Библиотеске у Далмацији, Хрватској и Славонији, Ст. Становјевић, Народна снциклопедија Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1929. Књ. I, с. 186-7.
53. В. Ивошевић, Библиотеке прав. манастира у Боки Которској и Паштровићима, с. 54.
54. З. Јанц, Иконографске композиције на кожним повезима српске ћириличке књиге. Зборник за ликовне уметности Матице српске, Нови Сад 1967. књ. 3. с. 207-208. В. Д. Медаковић, О умјетничкој опреми старијих српских штампаних књига, Библиотекар, Београд 1955. св. 1-2. с. 6-17; В. Мопин, Повез и окови књига из југословенских колекција, Музј примењених уметности (Каталог) Београд 1974. и Загорка Јанц, Кожни повези српских ћириличних књига, Београд 1974.
55. Аутобиографија протосинђела Кирила Цвијетковића, с. 25.
56. Н. Ружичић, Манастир Пресвете Богородице на Савини, Старинар Српског археолошког друштва, Београд XI/1894. с. 107 и 121.
57. М. Црногорчевић, Манастир Савина... с. 29-30.
58. Записи и натписи, I. с. 125-126. бр. 404-405.
59. Ђоко Слијепчевић, Хумско-херцеговачка спархија и епископи од 1219. до краја XIX века, Богословље, Београд 1934. св. 3 4. с. 277-278.
60. Ђ. Слијепчевић, и. д. с. 289.
61. Д. Богдановић, Рукоподи ман. Савине, Медаковић, с. 91.
62. Д. Богдановић, с. 91.
63. Лазар Мирковић, Иромологија, Православна литургија, Први општи део, Бреоград 1982. с. 156.
64. М. Црногорчевић, Манастир Савина, с. Иромологија, с. 39-40.
65. Миодраг Југовић, Титуле и потписи архиепископа и патријараха српских, Богословље, београд 1934. св. 3. с. 264.
66. Радослав Грујић, Вретанија, Енциклопедија С. Х. С. кн. I, 425.
67. Л. Марковић, Литургија... с. 142-143.
68. Записи и натписи, I. с. 413. бр. 1699. Књига је писана 1674. г.
69. Д. Богдановић, Крмчије св. Саве, Сава Немањић - св. Сава (Историја и предање) (Међународни научни скуп, децембар 1974.) САНУ, Научни скупови, кн. VII, Београд 1974. с. 91.
70. Записи и натписи, I. с. 263. бр. 919.
71. Н. Дучић, Крмчија савинска, Шематизам... за 1883. с. 30-31.
72. Ђ. Николајевић, Тројадик, Српско-далматински магазин за 1867. с. 158-159.

73. Записи и натписи, књ. 1. с. 376. бр. 1504.
74. Записи и натписи, 1. с. 152. бр. 2924.
75. О исихазму онширно пишу: Г. Острогорски, Светогорски исихасти и њихови противници, О всртванима и схватањима Византинаца, Сабрана дела, књ. В Београд 1970. с. 203-223. М. Кашанин, Исихазам, Српска књижевност у средњем веку, Београд 1975. с. 438-443. Јован Радосављенић, Исихазам, Телолоники погледи, Београд 1985. св. 1-3. с. 1-49.
76. Д. Богдановић, Никон Јерусалимац, Стара српска књижевност, Историја Црне Горе, 1972, књ. 2. том 2. с. 372-378. Овде и о Горичком зборнику.
77. Д. Богдановић, Силуан, Шест писаца XIV века, Стара српска књижевност у 24 књиге, Просвета и Српска књижевна задруга, Београд 1986. с. 16-33. У истој књизи објављене су Епистолије кип Силуанове, с. 77-87. Богдановић је још раније написао студију Епистолије кип Силуанове, Зборник Философског факултета, XIV-1, Београд 1979. с. 183-209.
78. О Љествици је писао Нико С. Мартиновић, Савинска љествица, Побједа, Цетиње 13. И 1957. с. 3. О запису битке на Царевом лазу 1712. г. који је у овој књизи забиљежен, писали су П. Шеровић, Историјски записи, 1949, св. 5-6, с. 286-288 и Р. Драгућевић, Историјски записи, 1949, 5-6, 289-291. Некадашњи власник проптолоп Стефан Влатковић био је парох у цркви св. Мине у Шишићима од 1708. до 1722. г. (Никићновић, Бока... с. 577) Спомиње су у запису у олтару цркве св. Николе на Пелинову приликом иског живописања (Записи и натписи, 1. с. 47-48. бр. 2347-48).
79. Д. Богдановић у књизи Д. Медаковића, с. 96.
80. Д. Богдановић, с. 96. С. Накићеновић, Неколико читульја из манастира Савине Гласник православне цркве у Далмацији, Задар 1910. II, 64-66; III, 81-84; IV, 97-100; V, 113-116; VI, 129-133; VII, 142-144; VIII, 160-164.
81. Д. Богдановић, с. 94-95.
82. Споменица манастира Савине, Котор 1930. с. 13.
83. Н. Ружичић, и. д. с. 122-123. Црногорчевић, и. д. с. 31-32.
84. В. Ивошевић, Библиотека манастира Савине, Библиотеске православних манастира... с. 74-75.
85. М. Црногорчевић, и. д. 75. Протојереј Никола Берберовић спомене га као интелигентног и образованог калуђера у пјесми вРазговор једног звјездочтеца са калуђером савинскимг, Српско-далм. магазин за 1865. с. 64-68.

РЕЗИМЕ:

Васо. Ј. Ивошевић, Библиотека манастира Савине

Библиотека манастира Савине има богате фондове рукописних и штампаних књига. рукописне књиге донијели су монаси из манастира Тврдоша код Требиња кад су се, послије рушења оког манастира, преселили у манастир Савину крајем XVII в. Из фонда рукописних књига има их од велике научне вредности. Писане су у распону од XV до XVII в. Штампане књиге су већином руског издања, као богослужбене тако и остале из области теолошких наука. Манастир досједује доста светогорске литературе и то књига и часописа око 1.200 на свима главним европским језицима. Записи на овим књигама представљају посебни извор за познавање црквене и световне историје у Херцеговини и Боки Которској од XVII до XIX в.

ОКОВ ЈЕВАИЋСЛА Манастира Савине, XVII вијек

о слъвѣ стылъ. єдиногѹпнца
жизнотъ омаша. и не раздѣлиша
чрецъ. Оца и сна и стагѡ дѣлъ.

При благополѣтномъ вѣнчаніи на віс
рѹсскій престолъ єгѡ. Благочестіемъ
Самодержавніемъ. Великагѡ Г҃рѣхъ.
ПЕТРЪ ФЕДОРСОВИЧЪ імператоръ
и Самодержца Всероссійскагѡ. и при
Благочестіемъ Великаго Г҃рѣхъ
імператрицѣ **ЕКАТЕРИНѢ АЛЕКСЕЕВИЧѢ**
и при Благовѣщеньи Г҃рѣхъ Цесаревнѣ
и Великомъ Кнѧзѣ **ПАУЛѢ ПЕТРОВИЧѢ**
Купленъ сей **СУНОДИКЪ**. прѣбывающій
Великомъ Санктпетербургѣ. и мню
їеромонахомъ Симеономъ иакинчевскому
и Стѣпеніскому Савинскому Митрополиту
Сициліи єпископу венеціанскому областному
Черногорѣ. при Градѣ Херцегъ Ного.
для написанія именъ Цркви
и імператорскихъ. и Великокняжескихъ

Синодик манастира Савинъ из 1762. године